

Innehåll

Mörkrets hjärta 9

Pionjärerna 145

Extramaterial 183

När jag blir stor ska jag resa *dit* 185

Brev – 22 maj 1890..... 187

Brev – 10 juni 1890 189

Brev – 18 juni 1890 192

Foto – Flodångaren Roi des Belges 193

Brev – 24 september 1890 194

Brev – 26 september 1890 196

Foto – Flodångaren Roi des Belges 200

Förord till ”The Nigger of the ’Narcissus’” 201

Efterord av Gunnar Fredriksson..... 209

I

YAWLEN *NELLIE* LÅG MED SLAKA SEGEL och gungade makligt kring sitt ankare. Ebben hade övergått i flod, det var nästan vindstilla, och eftersom båten skulle ut på Themsen fanns ingenting annat att göra än att ligga där för ankar och invänta att tidvattnet skulle vända.

Framför oss öppnade sig Themsens mynning till en port mot ändlösa farvatten. Ute på öppna havet smälte vattenyta och himmel sömlöst samman i det självlysande diset, där de barkbruna seglen på pråmarna som drev upp mot flodmynningen med tidvattenströmmen tycktes stå helt stilla i roströda buketter med brant pikade gafflar, och små blänk här och var från spristängernas fernissa. Dimman hängde över de sankra stränderna, som plattades ut, uppslukades och blev till ett med havet. Över Gravesend var det mulet, och ännu längre bort tycktes luften ha förtätats till en dyster gråvädersmassa, som orörlig ruvade över den största och mäktigaste staden på jorden.

Redaren var vår skeppare och värd. Vi betraktade alla fyra tillgivet hans rygg där han stod i fören och såg ut mot havet. Ingenting på hela floden föreföll höra tillnärmelsevis lika självklart hemma till sjöss. Han påminde om en lots, som för en

sjöman förkroppsligar pålitligheten själv. Det var svårt att föreställa sig att hans gärning inte hade sitt hemvist i det självlysande diset över den breda flodmynningen föröver, utan i det dystra dunklet bakom honom.

Som jag redan har nämnt någonstans var havet länken som förenade oss. Förutom att det utgjorde en länk mellan oss under de långa perioder då vi var åtskilda, gjorde det oss fördragsamma med varandras skrönor, och rentav med varandras åsikter. Advokaten – en gammal kamrat av äldste sort – var i kraft av sin ålder och sina många förtjänster tilldelad den enda tillgängliga kudden uppe på däck, och låg utsträckt på den enda filten. Revisorn hade redan varit och hämtat dominospelet, och satt nu och byggde små hus av elfbensbrickorna. Marlow satt i aktern med benen i kors, lutad mot mesanmasten. Hans ansikte var gulblekt med insjunkna kinder, han var rak i ryggen och hade en askets utstrålning, och där han satt med hängande armar och handflatorna uppåtvända påminde han om en gudabild. Så snart redaren försäkrat sig om att ankaret hade bra fäste kom han akteröver och satte sig ner hos oss. Vi småpratade lojt ett litet slag; sedan blev det tyst ombord. Av någon anledning blev det ingenting av med att spela domino. Förstrött fundersamma kände vi mest bara för att sitta där och njuta av friden. Dagen led mot sitt slut i ett stilla, utsökt lysande skymningsljus. Vattnet blänkte rofyllt; himlen var alldeles molnfri, en välsignad ändlöshet av obefläckat ljus; själva dimman över Essex kärr hängde som ett glänsande flor från de skogklädda höjderna, och svepte in de flacka stränderna i genomskinliga veck. Endast västerut, längre uppåt farleden, mulnade ett förebud om annalkande mörker, som om det vredgades över solens skenbara närmande till vattenytan.

Och så sjönk slutligen solen i sin omärkligt kurviga bana ner mot horisonten, medan den skiftade färg från glödande vit till matt röd, nu utan vare sig ljusstrålar eller hetta, som om den plötsligt skulle bringas till att slockna, dräpt av kontakten med dunklet som ruvade över människorna därnedanför.

En förvandling började lägga sig över vattenytans färger, och stillheten djupnade allteftersom den miste sitt sken. Efter sekler av stöd och hjälp åt släktet som befolkade dess stränder strömmade den gamla floden fortfarande fram på sin vidsträckta färd, oberörd av dygnets skiften, med den stilla värdigheten hos ett farvatten som nådde ända till jordens mest avlägsna trakter. Vi betraktade det vördnadsvärda vattenflödet, inte i det hektiskt uppflammande ljuset av den korta dag som kommer och sedan försvinner för alltid, utan i varaktiga minnens förklarade ljus. Och för en man som med aktning och hängivenhet har, som man säger, ”vigt sitt liv åt havet”, inbjuder just trakten kring Themsens mynning till att frambesvärja det förflutnas väldiga ande. Tidvattenströmmarna kommer och går i uthållig tjänstvillighet, dräktiga med minnen av människor och fartyg de burit fram till hemmets vila och mot strider till havs. De hade känt och tjänat män som nationen är stolt över, från Sir Francis Drake till Sir John Franklin, alla tillhöriga en adel, med eller utan adlig titel – havens ryktbara vandrande riddare. De hade burit fram alla de skepp vilkas namn gnistrar som ädelstenar i tidens natt, från *Golden Hind*, vars återkomst med det rundade skrovet bågmande av skatter ledde till besök av Hennes Majestät och dess sorti ur den gigantiska sagan, till *Erebus* och *Terror*, som for ut för att utforska isens riken och aldrig återkom. Havsströmmarna hade känt både fartygen och deras sjömän som hade seglat från Deptford, från Greenwich, från Erith – äventyrare och bosät-

tare; konungars fartyg och köpmäns; kaptener, amiraler; den österländska handelns ljusskygga mellanhänder, och de betrod- da handelsmännen i Ostindiska Kompaniets flotta. På jakt efter guld eller berömmelse hade de alla givit sig ut för att färdas på detta vatten, med svärd och ofta även förhärjandets facklor i händerna, som herraväldets sändebud eller bärare av en gnista helig eld. Vilken storslagenhet hade inte flutit med den flodens ebb, ut mot okända jordiska traktors mysterium! ... Människors drömmar som frön till samvälden och imperier.

Solen gick ned; skymningen lade sig över vattnet, ljussken vaknade blinkande till längs stranden. Upprest på en gyttjig remsa mark stod den trebenta Chapmanfyren och lyste med starkt sken. Fartygslanternor gled fram ute i leden – en livlig ljustrafik åt båda håll. Och längre uppåt floden västerut avteck- nade sig fortfarande den monstruösa jättestaden mot himlen, i solsken som ett olycksbådande dunkel, under stjärnorna som kusligt fladdrande ljus.

”Också det här stället”, sa Marlow plötsligt, ”var på sin tid en av jordens mörka platser.”

Han var den ende av oss som fortfarande ”vigde sitt liv åt ha- vet”. Det värsta som kunde anföras mot honom var att han inte var sin klass trogen. Sjöman var han, men också en vandrare, medan de flesta sjömän, om man kan uttrycka saken så, bru- kar föra ett stillasittande liv. De är riktiga stugsittare, och har aldrig långt hem till stugan – alltså sitt fartyg; samma sak med deras fosterland – havet. Det ena fartyget är det andra ganska likt, och havet är alltid detsamma. I en oföränderlig omedelbar omgivning glider främmande stränder, främmande ansikten, alla livets oerhörda skiftningar förbi dem, beslöjade inte av för- undran över alla mysterier utan av en lätt föraktfull okunnig-

het; ty för en sjöman är ingenting mystiskt förutom havet självt, som är hans tillvaros härskarinna och outgrundligt såsom ödet. Vad allt övrigt beträffar räcker det, efter arbetsskiftet, med en promenad på måfå eller några timmars improviserat rumlande iland för att han ska känna sig klar över en hel kontinents hemlighet, och i allmänhet finner han den hemligheten föga värd att lära känna närmare. Sjömäns berättelser äger en ohöljd enkelhet, vars hela innebörd ryms i ett nötskal. Men Marlow var alltså inte typisk (hans benägenhet för att berätta historier undantagen), och för honom befann sig innebörden hos en berättad episod inte inuti som en nötkärna, den låg därutanför och omslöt historien som ett hölje, och synliggjorde den på samma sätt som ett ljussken synliggör ett dis, ungefär som de dimmiga regnbågsglorior man kan varsebli i månsken.

Ingen förvånades över vad han hade sagt. Det var typiskt för Marlow och godtogs under tystnad. Ingen brydde sig om att yttra ens en neutral liten grymtning; och så småningom fortsatte han, mycket långsamt –

”Jag tänkte på längesedan gångna tider, när romarna först kom hit, för nittonhundra år sedan – häromdagen, således ... Den här floden har spridit ljus och sedan skeppat det vidare – vandrande riddare var det visst du sa? Visst; men det är som en löpeld över slätten, som en blixtnedslag bland molnen. I den sortens plötsliga sken är det vi lever – må det vara lika länge som vår gamla jord fortsätter snurra! Men då var det mörker som härskade här. Tänk er hur det måste ha känts för kaptenen på – vad är det de där ståtliga tremastarna kallas? – trirem, på en trirem i Medelhavet, som plötsligt får order att bege sig norrut; skickas i ilfart hela vägen över de båda galliska rikena för att ta befälet över en sådan där båt som legionärerna brukade bygga hundra-

tals av på någon månad eller två, om man ska tro vad man läser – ett underbart händigt gäng måste de ha varit, får man säga. Tänk er den kaptenen här – vid världens ände, blyfärgat hav, himlen en enda grå rök, ett flytetyg styvt som ett dragspel – på väg uppåt floden här med förråd eller order eller vad det kan ha varit. Sandbankar, träskmarker, skogar, vildar – inte mycket till ätbart att få tag i för en civiliserad karl, enda dricksvattnet var Themsen. Inget falernervin här inte, inte tal om att gå iland. Något enstaka nånstans här eller där, bortglömt i vildmarken som en nål i en höstack – kyla, dimma, stormar, farsoter, landsflykt och död – död som smyger omkring överallt, i luften, i vattnet, i snåren. De måste ha dött som flugor. Men jodå – han klarade det. Klarade det säkert väldigt bra också, utan att fundera så mycket över det förrän efteråt, kanske för att skryta en skvätt om vad han på sin tid hade fått gå igenom. De var karlar nog för att se mörkret i ögonen. Och kanske muntrade han upp sig med att begrunda sina möjligheter att bli befordrad till flottan i Ravenna så småningom, ifall han nu överlevde det här förfärliga klimatet och hade vänner av betydelse i Rom. Eller – tänk er en hyfsat välboren ung medborgare i toga – lite för mycket tärning kanske, något i den vägen – som kommer hit i någon tjänstemans följe, prefekt eller skatteindrivare kanske, eller rentav med en köpman, för att söka bättre framgång här. Landar i ett träsk, marscherar genom skogar, och hamnar till slut i en förläggning i något land där han snart får känna av barbariet: hur ett totalt barbari har slutit sig omkring honom – hela det vildmarkens mystiska liv som vibrerar i urskogen, i djunglerna och i vilda människors hjärtan. Och för ett gradvis inträde i mysteriernas och hemligheternas värld finns heller inga riter eller vägar tillgängliga. Han blir tvungen att leva mitt

i något för honom obegripligt, som dessutom känns avskyvärt. Men därutöver äger det också en fascinerande lockelse, och den börjar tära på honom. Det vederstyggligas lockelse – ni vet vad jag menar. Föreställ er hans allt djupare ruelse, hans trängtan efter att komma därifrån, hans maktlösa avsmak, hans underkastelse, hela hans hat.”

Han tystnade ett slag.

”Naturligtvis”, började han igen, med ena armen lyft från armbågen och handflatan utsträckt, så att han med sina korslagda ben kom att sitta som en förkunnande Buddha, fast i västerländska kläder och utan någon lotusblomma – ”naturligtvis skulle ingen av oss må riktigt på det viset. Vad som räddar oss är effektiviteten – att vi är hängivna effektiviteten. Men egentligen var de där herrarna inte några särskilt märkvärdiga individer. Kolonisateurer var de inte; deras administration gick i stort sett ut på plundring och utsugning, knappast mycket mer, misstänker jag. De var erövrare, och till det krävs bara övermakt – inte mycket att skryta med när man besitter den, eftersom ens styrka bara är det tillfälliga resultatet av andras svaghet. De roffade åt sig vad de kunde komma över helt enkelt därför att det gick att komma över. Plundring var vad det var, rena våldsdåd, uppsåtligt mord i stor skala, som människor blint ägnade sig åt – vilket ju faller sig naturligt för någon som angriper ett mörker. Erövring av jord, som för det mesta består i att ta den ifrån folk med annan hudfärg eller aningen plattare näsor än vi själva, är ingen vacker hantering när man synar den närmare i sömmarna. Det enda försonande skulle vara en eventuell idé då. En idé bakom det hela; inga sentimentala svepskäl utan en idé; och en osjälvvisk tro på den idén – någonting som går att ställa upp framför sig och knäfalla snarare än buga inför, och bibringa en offergåva ...”

Han tystnade. Ljuspunkter och deras speglingar i vattnet gled fram på floden, dansande små gröna lågor, röda lågor, vita lågor, som förföljde, passerade, korsade och förenade sig med varandra – och sedan skildes långsamt eller hastigt åt. I kväl-lens djupnande mörker fortfor storstadens trafik på den sömn-lösa floden. Vi iakttog det och väntade tålmodigt – det fanns ingenting annat att ta sig före innan tidvattnet vände; men det var först efter en lång tystnad, när han med tvekan i rösten sa, ”Jag förmodar herrarna minns att jag en gång i tiden var söt-vattenmatros en kort period”, som vi insåg att vi oundvikligen, redan innan ebban satte in, skulle få höra en flertydig version av någon av Marlows gåtfullare upplevelser.

”Jag ska försöka undvika att plåga er för mycket med vad som hände mig personligen”, började han, och røjde med denna inledning den hos många historieberättare vanliga svagheten att ofta vara omedveten om vad deras lyssnare helst skulle vilja höra; ”men för att förstå vilken inverkan det hela hade på mig bör ni få veta hur jag hamnade därute, vad jag såg, hur jag färdades uppför floden till den plats där jag först träffade den stackars karln. Det var där flodleden slutade vara navigerbar, och blev höjdpunkten på min reseupplevelse, som på något vis tycktes kasta ett slags ljus över allting omkring mig – och in i mina tankar. Den var mörk och dyster också – eländig rentav – inte märkvärdig på minsta vis – inte särskilt tydlig heller. Nej, inte särskilt tydlig. Ändå tycktes den alstra någon sorts ljus.

Som ni minns hade jag vid den tiden just kommit tillbaka till London efter att ha gått på Indiska Oceanen, Söderhavet och kinesiska farvatten – en ordentlig dos av Fjärran Östern – un-der så där en sex år, och nu drev jag omkring och slog dank mest, hindrade er, mina herrar, i arbetet, och kom och störde

er i hemmet, som om jag vore kallad av högre makter till att bibringa er kultur och bildning. Jag hade det trevligt och bra ett tag, men så småningom blev jag rätt trött på att vila mig. Då började jag höra mig för efter ett fartyg – som nog är den slitsammaste uppgift man kan tänka sig. Men inte ett fartyg ville ens titta åt mitt håll. Och så tröttnade jag på det spelet också.

När jag var pojke var jag passionerat förtjust i kartor. Jag kunde sitta i timmar och betrakta Sydamerika, eller Afrika, eller Australien, och försjunka i upptäcktsresornas hela tjustring. På den tiden fanns många vita fläckar på jorden, och när jag såg ett sådant område som föreföll särskilt inbjudande på kartan (fast det gör de ju allihop) brukade jag sätta fingret på det och säga: Dit ska jag resa när jag blir stor. Nordpolen var ett sådant ställe, minns jag. Men än har jag inte varit där, och inte tänker jag försöka ta mig dit heller. Känns inte lika spännande längre. Andra sådana ställen låg lite varstans kring ekvatorn, och på alla slags latituder runtom båda halvkloten. Jag har varit på somliga av dem, och ... nåja, det går vi inte in på nu. Men det fanns fortfarande en plats – den största, den vitaste fläcken så att säga – som jag i hemlighet längtade till.

Visserligen var den egentligen inte någon vit fläck längre. Sedan min barndom hade den hunnit fyllas med floder och sjöar och namn. Den var inte längre ett härligt hemlighetsfullt tomrum – en vit fläck på kartan som en pojke kunde drömma storslagna drömmar om. Den hade blivit ett mörkrets hemvist. Men den rymde en viss flod, en mäktiga stor flod som syntes på kartan och liknade en jättestor orm som har vecklat ut sig och lagt sig med huvudet i havet, kroppen vilande över ett vidsträckt område, och stjärten undangömd i kontinentens innandömen. Och när jag stod och tittade på en karta över den i ett bokhandelsfönster

Conrads fem brev från Afrika, 1890

Till Karol Zagórski

Freetown, Sierra Leone

22 maj, 1890

Käre Karol!

Idag är det precis en månad sedan du chockerades av min brådstörtade avfärd från Lublin. Av datum och adress härovan förstår du att jag har fått skynda mig en hel del, och det är först nu jag har börjat andas lite lugnare. Om du bara visste hur förbannat jag har fått jäkta! Från London till Bryssel, och tillbaka till London igen. Och sedan störta iväg till Bryssel igen i full fart! Ifall du hade sett alla plåtlådor och revolverar, sjöstövlarna och de ömma avskeden; ytterligare ett handslag bara och bara ett par byxor till! – och om du hade haft ett begrepp om alla medicinflaskor och alla kärvänliga välgångsönskningar jag fick med mig, skulle du förstå i vilken tyfon, cyklon, orkan, jordbävning – nej! – i vilken universell naturkatastrof, i vilken otrolig atmosfär av diverse inköp, affärer och rörande scener jag tillbringade två hela veckor. Men de fjorton dagarna till sjöss har tillåtit mig att vila lite, och nu väntar jag otåligt på den här etappens slut. Vi väntas anlända till Boma den 7:e nästa månad, och därifrån far vi vidare med min karavan mot Léopoldville. Så vitt jag förstår av mina skriftliga direktiv förväntas jag tillträda befälet på ett ångfartyg tillhörigt monsieur Delcommunes forskningsexpedition, som är under utrustande. Jag är mycket glad över den här möjligheten, men jag vet ingen-

ting säkert, eftersom man vill hålla det hela hemligt. Något som gör mig ganska bekymrad är informationen jag har fått om att 60 procent av Bolagets anställda återvänder till Europa innan de har fullgjort ens ett halvårs tjänst. Feber och dysenteri! Andra skickas hem i hast efter knappt ett år, för att undvika att de dör i Kongo. Gud förbjude! Ty det skulle spolia den annars utmärkta statistiken, förstår du! Med ett ord är det bara sju procent som gör sina tre års tjänst. Säkert! För att säga som det är: de är fransmän! Neurotiska av sig! (*C'est très chic d'être neurosé* – det är mäktiga chic att vara neurotisk – man blinkar och pratar i näsan.) Jaha! Men en polsk adelsman, inpackad i brittisk tjära! Vilket hopkok! Tja, man får se. I alla händelser får jag trösta mig med att minnas att jag – troget vår nationella tradition – letade upp den här soppan själv.

När du, säkert med hjälp av mikroskop, betraktar min hieroglyfiska handstil, gissar jag att du frågar dig varför jag skriver till dig? För det första därför att det är ett nöje att prata med dig; vidare eftersom det, med tanke på vilken distingerad personlighet det är som plitar ner denna handskrift, det borde vara ett nöje även för dig. Du kan lämna brevet i arv till Dina barn. Kommande generationer kommer att läsa det med beundran (och med behållning, hoppas jag). Till dess, *trève de bêtises* – nog nu med struntprat!

Jag kysser min käre morbrors och mosters händer, liksom din hustrus. Jag glömmer ingen av er, men hinner inte skriva ner hela listan, eftersom den här gräsliga lampan är på väg att slockna.

Med de vänligaste hälsningar,
K.N. Korzeniowski

Ytterligare ett foto av hjulångaren Roi des Belges som Joseph Conrad sommaren 1890 förde befäl på.

EFTERORD

av Gunnar Fredriksson

JOSEPH CONRADS BERÄTTELSE *Mörkrets hjärta* är den mest inträngande kritiken av kolonialismen i klassisk skönlitteratur. Den skrevs under den brittiska imperialismens höjdpunkt, när engelsmännen i allmänhet, populärpressen och en rad författare hyllade Storbritanniens världsomspännande makt och vad de ofta beskrev som den anglosaxiska rasens överlägsenhet. Det är en berättelse om omoral, dårskap, hyckleri, ondska och individens ensamhet i en svårbegriplig värld. Den avslöjar att plundring, massmord och rasism är en väsentlig del av det västerländska kulturarvet. Och den har aldrig förlorat sin aktualitet.

Kurtz, elfenbenshandlare i det inre av Kongo, bryts ner i en miljö av mord, mörker och skräck, skildrad av Conrads berättare, sjökaptenen Marlow. Berättelsen har också tolkats psykologiskt, som ett inträngande i vårt eget svårtolkade inre. Ljus och mörker, upplysning och dunkel blir symboler i skildringen.

Under senare tid har Conrads inställning till kolonialismen ifrågasatts av kritiker med rötter i icke-europeisk kultur. Men Conrads unika insats som avslöjare har inte kunnat ifrågasättas.

I april 1889 lämnade Joseph Conrad Singapore och reste med en passagerarångare från Singapore till London. Han hade i fjorton månader varit befälhavare i det tremastade barkskeppet *Otago*. I London försökte han få en ny befattning men det visade sig svårt. Efter ett år och resor fram och tillbaka till Bryssel anställdes han som befäl på en liten flodångare i Belgiska Kongo, en del av världen som han aldrig tidigare hade besökt.

I *Mörkrets hjärta*, som publicerades drygt tio år senare, säger berättaren, kaptan Marlow, att han hade återvänt till London efter sex år i Indiska Oceanen, Stilla Havet och Kinesiska sjön. Det stämmer med Conrads erfarenheter. Tro mig eller ej, säger Marlow, när han berättar om svårigheterna att få jobb, men "jag försökte med kvinnor!" En "moster" som bodde i Bryssel hade kontakter med belgiska företag som var verksamma i Kongo, och hon förmedlade Conrads önskan att bli anställd. I verkligheten hette hon Marguerite Poradowska och var gift med en kusin till Conrads mormor.

Joseph Conrad, eller som han egentligen hette Józef Teodor Konrad Korzeniowski, föddes 1857 i en by i det inre av Polen, nu i Västra Ukraina, och gick i skola i Warszawa. 17 år gammal begav han sig till Marseilles, där han vistades i hamnområdet och fick följa med ett segelfartyg till Västindien. Hans första utländska språk var franska, som han hade läst redan i Polen.

De sex år som Marlow talar om tillbringade han på engelska fartyg, tog så småningom sjökaptensexamen och blev brittisk medborgare; som engelsk författare ändrade han sitt namn till Joseph Conrad.

Kongo hade inte varit helt främmande för honom, i varje fall inte i hans fantasi. Han berättade senare i en essä om upp-
täcktsresor, "Geography and some Explorers", att han som nio

år gammal skolpojke hade pekat ut detta område i Afrika, då föga utforskat, och tänkt sig att dit ville han resa:

”Jag tittade på en dåtida karta över Afrika och satte fingret på en tom fläck som för mig då fick representera den kontinentens olösta mysterium, och sa till mig själv, med fullständig övertygelse och en förbluffande djärvhet som nu inte längre ingår i min karaktär:

– När jag blir stor ska jag resa *dit*.”

Direktören i det belgiska rederiet hade till en början inte något jobb åt Conrad. Men i april 1890 avled en av rederiets sjökaptener, dansken Johannes Freiesleben, och Conrad fick uppdraget att ta över efter honom. Flodångarna var små, Conrad beskriver sitt fartyg som en konservburk. De var hjulångare, ofta med ett stort hjul i aktern (”stern-wheeler”) och ångpannan eldades med ved som besättningen sågade och högg i djungeln, vanligen varje kväll. Under vistelsen i Kongo, drygt ett halvår, hade Conrad med sig manuskriptet till sin debutroman, *Almayer's Folly*. Vid slutet av resan hade han skrivit sex kapitel.

Under resan med en fransk ångare till Kongo skriver Conrad i ett brev att 60 procent av de anställda återvänder i förtid på grund av tropiska sjukdomar; han nämner feber och dysenteri. Många sänds hem för att slippa dö i Kongo. Bara 7 procent fullföljer de tre år som de anställdes för.

Conrad hade omfattande erfarenhet av kolonialism under denna period när brittisk imperialism stod på sin höjdpunkt. Han var skeptisk till koloniserarnas framfart och visade ofta sympati för de infödda. Han förblev polsk patriot och Polens situation, mellan stormakterna Tyskland och Ryssland, hade